

CONSTITUIREA TRADIȚIEI POZITIVISTE ȘI PROBLEMA MATEMATIZĂRII ȘTIINȚELOR OMULUI

CONSTANTIN STOENESCU
Universitatea din București

The Genesis of Positivist Tradition and the Mathematization of Humanities'

Problem. Our aim in this paper is to offer a historical reconstruction of the beginnings of positivist tradition starting with its definition in programatic works published by Auguste Comte and John St. Mill. Comte has identified two immediate consequences of the positivist project, a methodological one, namely, the positivist philosophy has effects towards the improvement of scientific research as a quest for truth, and another with reference to the uses of research results and their applicability. Natural sciences are understood as a methodological ideal for social sciences, first of all for Sociology and Psychology. Mill will be focused on the possibility to use mathematics in the description of invariable laws which assure the capacity to make predictions based on the knowledge of causes. Mill mentions the difficulties which are produced by the complexity of social phenomena and he proposes a statistical and probabilistic approach, opening a debate which continues in contemporary philosophy.

Keywords: Auguste Comte; John St. Mill; positivism; invariable law; the use of mathematics.

ÎNCEPUTUL TRADIȚIEI POZITIVISTE ȘI PROBLEMA METODEI

Teza unității metodologice a științei și considerarea științelor exacte ale naturii drept un ideal metodologic pentru celelalte științe sunt două dintre ideile lui Comte care au influențat decisiv constituirea tradiției de cercetare pozitivistă și pe care le regăsim la numeroși gânditori din secolul al nouăsprezecelea, atât la cei care aparțin indiscutabil tradiției de gândire pozitivistă, așa cum ar fi John Stuart Mill, cât și la aceia care vor întemeia ei înșiși școli de gândire care sunt divergente în raport cu proiectul pozitivist, așa cum ar fi cazul semnificativ al lui Franz Brentano, cel care în primele sale cercetări care corespund etapei redactării *Psihologiei din punct de vedere empiric* se va raporta intens la Comte și Mill¹.

Să considerăm neproblematică afirmația că în cercetarea științifică putem deosebi între două tipuri de investigație, constitutive pentru două moduri în care

¹ Pentru o analiză de detaliu a acestor influențe, vezi studiul recent al lui Ion Tănăsescu, „Franz Brentano și Auguste Comte. Teoria stagiilor gândirii și concepția asupra psihologiei” în Tănăsescu (ed.), 2018.

facem știință, și anume, una care are drept scop stabilirea și descoperirea faptelor, specifică științei descriptive, alta care vizează construirea de ipoteze și teorii, aspect definitoriu al științei teoretice. De asemenea, este un loc comun în teoria științei că o teoretizare este orientată spre două scopuri principale, formularea de predicții cu privire la fapte sau evenimente, respectiv, explicarea faptelor deja observate și descrise. Ținta unei teoretizări din perspectivă epistemologică normativă este dată de precizarea condițiilor de valabilitate și corectitudine pentru componentele predictivă și explicativă. Dacă urmărim distincția propusă de von Wright² între două tradiții metodologice ce statuează condițiile unei bune explicații științifice, atunci vom avea două perspective asupra naturii și structurii explicației științifice, cea aristotelică și cea galileeană. Dacă explicația aristotelică are drept scop dezvoltarea cauzelor ultime și presupune un anumit angajament ontologic specific unei metafizici substanțialiste, explicația galileeană încorporează limbajul cauzalist, dar presupune subsumarea fenomenelor la legi generale cu caracter invariabil. Contrastul dintre cele două tradiții devine evident în secolul al nouăsprezecelea ca urmare a apariției unor controverse cu caracter metodologic cu privire la pretențiile de științificitate ale cercetărilor din noile domenii ale sociologiei și psihologiei. Raportarea acestor noi încercări de construcție științifică la științele exacte ale naturii este făcută atât pentru a sesiza deosebirile de natură dintre fenomenele cercetate, dar și pentru a oferi științelor omului și ale societății un model de științificitate care ar reprezentat un standard epistemologic demn de a fi urmat. În acest context metodologic sunt privite comparativ și alte aspecte, așa cum ar fi acela referitor la diferențele dintre o explicație cauzală sau mecanicistă și o explicație teleologică sau finalistă.

Auguste Comte, ca întemeietor al programului pozitivist în filosofie, și John Stuart Mill, ca un continuator care dă consistență programului, îl revizuieste și îl amplifică, pot fi văzuți așezați secvențial, în succesiune, în interiorul tradiției galileene. Această teză propusă de von Wright privind influența științei moderne asupra filosofiei lui Comte și Mill este un loc comun al oricărei interpretări istorice începând cu Taine³ și continuând cu primele evaluări comparative ale pozitivismului, așa cum ar fi cazul lui Ernest Nagel⁴.

Într-un scurt comentariu cu caracter istoric cu privire la constituirea filosofiei pozitive, Comte însuși consideră că prin preceptele lui Bacon, concepția lui Descartes și descoperirile lui Galilei știința a intrat în stadiul pozitiv⁵. În celebrul său *Discurs asupra spiritului pozitiv*, Comte va defini principiul fundamental al filosofiei pozitive în legătură cu forța predictivă a unei teorii științifice:

² Vezi Von Wright, 1995, Cap. I.

³ În preambulul la *Pozitivismul englez*, structurat sub forma unui șir de întrebări, Taine fixează locul lui Mill prin câteva delimitări succesive și când ajunge la întrebarea cu privire la prietenii săi filosofici îi menționează în primul rând pe Locke și Comte, apoi pe Hume și Newton (Taine, 1864, p. 10).

⁴ E. Nagel precizează: „Școala filosofică căreia Mill îi este asociat își privește doctrinele drept o formulare explicită a unei concepții asupra lucrurilor impuse de știința modernă...” (Nagel, 1950, p. xvi).

⁵ Vezi Comte, 1830, Lecția I, secțiunea 5.

Adevăratul spirit pozitiv constă mai ales în a vedea pentru a prevedea (voir pour prévoir), în a studia ceea ce este spre a conchide asupra a ceea ce va fi, potrivit dogmei generale a invariabilității legilor naturale⁶.

Aceleași exigențe pozitiviste sunt exprimate și de Mill în secțiunea din *Sistem de logică*, în care discută despre posibilitatea unei științe a naturii umane prin comparație cu științele exacte ale naturii pornind de la cazul astronomiei, știință matematizată care face predicții precise. Astfel, după ce remarcă imposibilitatea cunoașterii tuturor cauzelor comportamentului omenesc, de unde dificultatea de a face predicții la fel de precise ca în astronomie⁷, Mill susține că și în cazul științelor sociale, în limite practice și ale unei aproximări a adevărului, sunt posibile verificări ale predicțiilor astfel încât, în cele din urmă, să putem corela deductiv legile empirice cu legi generale. Drept urmare, în aceste limite, vom putea stabili acele legi universale ale naturii umane pe care se bazează toate celelalte enunțuri cu caracter de generalitate⁸.

Ulterior, în eseu *Auguste Comte și pozitivismul*, Mill operează cu încadrări istorice similare cu acelea propuse de Comte. Publicat în anul 1865, în anul următor apariției ediției a doua a *Cursului de filosofie pozitivă* al lui Auguste Comte, acest studiu se constituie într-o analiză critică de profunzime a concepției filosofului francez. Mill remarcă faptul că așa-numita concepție pozitivistă asupra lucrurilor a devenit, nu doar în Franța și Marea Britanie, ci la nivel european, un „mod de gândire recunoscut”⁹, cu o „influență crescândă”¹⁰, iar diversele raportări la acesta sunt dovezi că se poate vorbi despre o „școală pozitivistă”. În epocă, așa cum am precizat mai sus, Taine (1864) vorbea deja despre un pozitivism englez și îl menționa pe Mill drept principal reprezentant și tot în spațiul francez, în aceeași perioadă, Berthelot¹¹ publica un studiu despre „știința pozitivă”. Într-o scrisoare către E. de Suckau, scrisă la puțin timp după publicarea studiului lui Mill despre Hamilton, la 8 iunie 1865, Taine scrie că „se pretrece o nouă construcție filosofică în Anglia zilelor noastre, cu Stuart Mill, tatăl său, James Mill, Herbert Spencer”¹². Mill reia formula întrebuintată de Comte potrivit căreia fondatorii filosofiei pozitive sunt Bacon, Descartes și Galilei, apoi enunță principiul pozitivist și îl explică în

⁶ Comte, 1999, p. 26.

⁷ Mill precizează: „Dacă am putea calcula orice caracteristică așa cum calculăm, pe baza datelor disponibile, orbita unei planete, atunci știința noastră a naturii umane ar fi perfectă din punct de vedere teoretic. Totuși, întrucât niciodată nu sunt disponibile toate datele, nici deosebit de precise pentru diferitele cazuri, noi nu putem să facem niciodată predicții pozitive, nici să stabilim propoziții universale” (Mill, 1974, Cartea VI, Cap. III, Sect. 2, p. 847).

⁸ Mill precizează: „Se poate spune că există o știință a Naturii Umane în măsura în care adevărurile aproximative, care compun o cunoaștere practică a umanității, pot fi expuse drept corolare ale legilor universale ale naturii umane pe care ele se sprijină” (Mill, 1974, Cartea VI, Cap. III, Sect. 2, p. 848).

⁹ Mill, 1969, p. 263.

¹⁰ Mill, 1969, p. 264.

¹¹ Vezi Berthelot, 1863.

¹² Taine, 1904, p. 266.

detaliu, punând în relație în discursul său importanța previziunii, a cunoașterii succesiunii fenomenelor și a puterii practice asupra lor:

...cunoașterea pe care umanitatea a căutat-o, încă de la începuturi, a fost aceea de care era cea mai mare nevoie, anume previziunea: „A ști pentru a prevedea”. Când au căutat cauza, au făcut-o în principal pentru a controla efectul, ori, dacă acesta era incontrollabil, pentru a face previziuni și a-și adapta comportamentul potrivit acestora. Acum, toate previziunile asupra fenomenelor și puterea asupra lor depind de cunoașterea succesiunii lor și nu de vreo noțiune pe care ne-am fi putut-o forma pornind de la originea sau de la natura lor ascunsă. Prevedem un fapt sau un eveniment cu ajutorul faptelor care sunt semne ale lui, deoarece experiența ne arată că acestea sunt anterioare. Producem un fapt, cu excepția propriilor contracții musculare, cu ajutorul unui alt fapt, pentru că experiența ne-a arătat că după acesta urmează celălalt. Prin urmare, toate previziunile și orice acțiune inteligentă sunt posibile numai în măsura în care oamenii au încercat cu succes să stabilească succesiunea fenomenelor. Nici un fel de previziune și nici un fel de cunoaștere care este putere practică nu pot fi obținute prin vreun alt mijloc¹³.

Este evident că și pentru Mill, așa cum însuși Comte lasă să se înțeleagă din considerațiile sale cu privire la înțelesurile expresiilor „filosofie pozitivă”, „filosofie naturală” și „filosofia științei”, pozitivismul său este, în sens general, o filosofie a științei. Comte precizează că folosește expresia „filosofie pozitivă” în *Cursul de filosofie pozitivă* în mod riguros și constant, și anume, termenului „filosofie” îi dă înțelesul aristotelic de concepție generală asupra lumii, iar prin termenul „pozitiv” accentuează un mod special de a face filosofie, „care constă în a concepe teoriile, în orice ordine de idei, ca având drept obiect coordonarea faptelor observate”¹⁴. De asemenea, Comte admite că expresia „filosofie pozitivă” este în mare măsură analoagă celei de „filosofie naturală”, așa cum a fost aceasta utilizată după Newton, precum și celei de „filosofia științei”. Motivul pentru care Comte preferă prima expresie este unul dublu, în primul rând, pentru că ea este aplicabilă tuturor tipurilor de fenomene, inclusiv celor sociale, în al doilea rând, pentru că, din punct de vedere metodologic, ea exprimă o abordare generalistă, cu referire la ansamblul diverselor științe particulare și la pluralitatea nivelurilor cercetării, de la cel observațional la cel teoretic¹⁵.

Comte identifică două consecințe imediate ale filosofiei pozitive, una metodologică, în sensul că pozitivismul are efecte asupra îmbunătățirii cercetării înțeleasă ca o căutare a adevărului, alta cu referire la folosirea rezultatelor cercetării. Așadar, consider că pozitivismul lui Comte poate fi înțeles nu doar ca o filosofie a științei în sens general, ci și ca o concepție „scientistă” sau „tehnologică” asupra folosirii rezultatelor cunoașterii, chiar în sensul în care Bacon folosisese sintagma „știința înseamnă putere”. Astfel, filosofia pozitivă duce la o cunoaștere precisă a regulilor metodologice, ceea ce face mult mai sigură căutarea adevărului, dar creează și condițiile unor reforme practice în viața socială, așa cum ar fi reformarea sistemului

¹³ Mill, 1969, p. 266.

¹⁴ Comte, 1926, p. L.

¹⁵ Vezi Comte, „Avertismentul autorului”, 1926, pp. LI–LII.

educațional¹⁶. Mai mult decât atât, Comte vorbește atât despre „primul scop” al filosofiei pozitive, adică apărarea spiritului științific, cât și despre „scopul special”, adică apărarea spiritului științific, „pozitiv”, în cercetarea fenomenelor sociale. De asemenea, cu privire la folosirea rezultatelor cercetării, Comte remarcă o proprietate a filosofiei pozitive, care ar fi de interes public și ar merita atenția generală, și anume faptul că aceasta „este astăzi cea mai importantă pentru practică, (...) ea poate fi considerată ca singura bază solidă a reorganizării sociale”¹⁷. Astfel, susține Comte, s-ar putea depăși criza în care se găsesc de mult timp națiunile cele mai civilizate.

Revenind la pluralitatea interpretărilor posibile asupra solidarității teoretice pozitivistice dintre Comte și Mill, așa după cum deja am sugerat mai sus, îi apropie nu doar concepția asupra explicației și predicției în știință, ci și cel puțin alte două aspecte. Astfel, din perspectivă metodologică, Comte este preocupat să sublinieze ideea unității metodei științei și să facă din științele exacte ale naturii un ideal metodologic al celorlalte științe aflate în diverse etape de dezvoltare, iar Mill continuă în mod consecvent acest proiect¹⁸.

OMOGENITATE METODOLOGICĂ ȘI DIVERSITATE DOCTRINARĂ

Ideea unității metodei sau teza monismului metodologic¹⁹ este enunțată de Comte de la bun început, în același „Avertisment al autorului” ce prefațează *Cursul de filosofie pozitivă*. Preocupat de aceeași problemă a delimitării terminologice precise dintre „filosofia pozitivă” și „știința pozitivă”, Comte accentuează că prin cea dintâi înțelege „nimic altceva decât studiul propriu al aspectelor generale ale diferitelor științe concepute ca fiind subordonate unei metode unice și ca formând diferitele părți ale unui plan general de cercetare”²⁰. Comte adaugă însă că teza

¹⁶ Vezi Comte, 1926, pp. 72–73.

¹⁷ Comte, 1926, p. 81.

¹⁸ Mill consideră că meritul lui Comte nu este unul de întemeietor al unei tradiții filosofice, pentru că, așa cum am precizat, aceasta se constituie deja, ci constă mai degrabă în modul în care a formulat problemele și în sistematizarea lor teoretică, în primul rând prin delimitarea între cele trei moduri de gândire, teologic, metafizic și pozitiv: „De aceea, fundamentul filosofiei domnului Comte nu este în nici un fel ceva specific acestuia, ci este proprietatea generală a epocii, una care este însă departe de a fi acceptată în mod universal chiar și de spiritele reflexive. Filosofia numită Pozitivism nu este o invenție recentă a domnului Comte, ci o simplă aderare la tradiția tuturor marilor spirite științifice ale căror descoperiri au făcut din rasa umană ceea ce este. Domnul Comte nu a prezentat-o niciodată într-o altă lumină. Dar el și-a apropiat doctrina prin maniera anume în care a tratat-o. Pentru a ști în mod corect ce este un lucru, noi trebuie să știm, în egală măsură, ce nu este el. Pentru a pătrunde în natura veritabilă a oricărui mod de gândire trebuie să înțelegem ce alte moduri de gândire concurează cu el. Domnul Comte a ținut seama că ar trebui să facem acest lucru. După părerea sa, modurile de filosofare care își dispută supremația cu Pozitivismul sunt două la număr, ambele anterioare acestuia, cel Teologic și cel Metafizic” (Mill, 1969, p. 267).

¹⁹ Această interpretare a filosofiei pozitive în relație cu monismul metodologic a fost consacrată de von Wright, 1995.

²⁰ Comte, 1926, p. LXI.

unității metodei nu presupune și o unificare la nivel teoretic, astfel încât scopul cercetării științifice să fie obținerea unei omogenități doctrinare în sensul explicării tuturor fenomenelor pe baza aceleiași teorii, mai precis, a unui principiu explicativ unic și universal căruia i s-ar subsuma toate fenomenele naturale. Comte precizează că un asemenea scop teoretic, echivalent cu atingerea perfecțiunii, este o himeră și că este irealizabil atât din cauza failibilității spiritului omenesc, cât și a complexității universului. De aceea, dacă unitatea metodologică este dezirabilă, din punct de vedere doctrinar putem aspira doar spre obținerea unei omogenități a explicațiilor date diverselor clase de fenomene naturale²¹. Cu alte cuvinte, unitatea metodologică a științei asigură omogenitatea doctrinară în sensul că fenomenele naturale din clase diferite, corespunzător diverselor științe particulare, vor fi explicate pe baza acelorași reguli metodologice. De aceea, accentuează Comte, date fiind motivele invocate, failibilitatea spiritului omenesc și complexitatea universului, nu este necesar să avem o singură doctrină, ci este suficient ca ea să fie omogenă²². În fine, în conturarea planului cercetării, potrivit lui Comte, ținem seama și de diversitatea claselor de fenomene. Drept urmare, obiectivul general al cercetării este enunțat de Comte astfel: „Așadar, în acest curs vom analiza diferitele clase de teorii pozitive din dublul punct de vedere, al unității metodelor și al omogenității doctrinelor”²³.

Cât privește rolul de ideal metodologic al științelor exacte ale naturii, Comte este foarte explicit. În opinia sa, progresul științelor presupune matematizarea cercetării²⁴, iar gradul de matematizare este un indicator al nivelului de dezvoltare al unei științe. Inclusiv științele omului, ceea ce Comte numește „fizică socială”, trebuie să urmeze aceleași standarde metodologice pentru a aspira la obținerea unui statut de științificitate, cel puțin în termeni comparativi, adică luând în considerare diferențele de complexitate dintre clasele de fenomene. Comte crede într-o evoluție stadială a spiritului pozitiv, în sensul că după fundarea fizicii celeste și a celei terestre, după elaborarea de teorii privind fenomenele chimice și cele fiziologice, sistemul științelor trebuie completat cu fizica socială²⁵. În sens tare, cred că se poate susține că fizica teoretică oferă standardele de științificitate pentru toate celelalte științe din sistemul clasificatoriu propus de Comte, iar gradul de matematizare indică gradul de dezvoltare al unei științe.

Același rol fundamental îi este alocat matematicii și prin plasarea ei la baza scalei științelor, în ordinea: matematică, astronomie, fizică, chimie, fiziologie, sociologie²⁶. Comte susține că această clasificare corespunde modului spontan în

²¹ Vezi Comte, 1926, p. 86.

²² Vezi Comte, 1926, p. 88.

²³ Comte, 1926, p. 88.

²⁴ De altfel, primul volum al *Cursului de filosofie pozitivă* are titlul „Preliminarii generale și filosofia matematică”.

²⁵ Vezi Comte, 1926, Lecția I, secțiunea 6.

²⁶ Această clasificare propusă de Comte ridică numeroase obiecții și probleme, dar nu este locul în economia studiului de față pentru a ne opri asupra acestor aspecte. Important este modul în care Comte fixează un loc pentru matematică în sistemul științelor și felul în care vede relația ei cu celelalte domenii de cercetare.

care cercetarea științifică își distribuie resursele, în al doilea rând, că ea este conformă cu istoria științei, cu modul în care diversele științe particulare s-au dezvoltat succesiv, în al treilea rând, că dacă luăm în considerare criterii precum precizia și certitudinea, atunci vom constata că această ierarhie corespunde gradelor diferite de adecvare în raport cu aceste criterii, în fine, că însuși un plan al unei educații raționale ar urma aceeași ordine.

Tezele unității metodologice și a considerării fizicii matematice drept ideal al cercetării reprezintă cadrul teoretic în care Comte și apoi Mill își expun viziunea proprie asupra explicației și predicției în știință. După Comte, așa cum am subliniat mai sus, chiar natura filosofiei pozitive este determinată de preocuparea pentru formularea de predicții și explicații pe baza așa-numitei dogme generale a invariabilității legilor naturale. Este important de remarcat faptul că filosoful francez trasează o distincție clară între explicația prin legi și explicația prin cauze, inclusiv cu scopul de a propune eliminarea celei de-a doua ca urmare a unei critici întemeiată pe motive filosofice puternice. Comte precizează că filosofia pozitivă privește fenomenele drept manifestări ale legilor naturale invariabile, scopul cercetării fiind de a descoperi aceste legi și de a le reduce la cel mai mic număr posibil. În același timp, Comte consideră că o cercetare asupra cauzelor, fie prime, fie finale, este lipsită de sens deoarece acestea rămân inaccesibile prin observație²⁷. Cercetarea cauzelor este asociată de Comte cu stadiul metafizic, pre-positivist²⁸, în dezvoltarea spiritului omenesc, iar trecerea la stadiul pozitiv duce la asumarea de către legile generale a rolului epistemologic atribuit anterior cauzelor în sens metafizic, substanțialist și esențialist. Drept urmare, Comte accentuează cu precauție că o explicație pozitivă nu dezvăluie cauzele generatoare ale fenomenelor pentru că tot ce putem face este „să analizăm cu exactitate împrejurările producerii lor și să le grupăm unele cu altele prin relații normale de succesiune și de asemănare”²⁹. Modelul unei bune explicații științifice îl reprezintă fizica lui Newton, caz în care pe baza legii gravitației putem explica și putem face predicții cu privire la o diversitate de fenomene observabile. Altfel spus, în termenii lui Comte, explicația pozitivă a unui fapt nu presupune nimic altceva decât stabilirea unei relații între diverse fenomene particulare și un singur fapt general, așa cum ar fi, de exemplu, cel al gravitației³⁰. Iar aceste fapte generale sunt subordonate unor legi generale.

Mill dezvoltă până la cele mai mici detalii o concepție despre explicația științifică prin care se află în relație de continuitate cu principalele teze metodologice ale lui

²⁷ Vezi Comte, 1926, Lecția I, secțiunea 4, pp. 26–28.

²⁸ În *Discurs*, Comte subliniază acest contrast dintre spiritul științific și stadiul metafizic al căutării cauzelor esențiale: „Printr-un contrast care azi trebuie să ni se pară inexplicabil, dar care, în fond, era atunci în deplină armonie cu adevărata situație inițială a inteligenței noastre, într-o vreme în care spiritul uman era sub nivelul celor mai simple probleme științifice, el căuta cu aviditate, și într-un mod aproape exclusiv, originea tuturor lucrurilor, cauzele esențiale, fie ele prime, sau finale, ale diverselor fenomene care îl frapau, ca și modul lor fundamental de a se produce, căuta, într-un cuvânt, cunoștințele absolute” (Comte, 1999, p. 12).

²⁹ Comte, 1926, Lecția I, secțiunea 4, p. 28.

³⁰ Comte, 1926, Lecția I, secțiunea 2, p. 10.

Auguste Comte și, în același timp, încearcă să recupereze și conceptul de cauzalitate într-un context pozitivist, curățat de reminiscențele de tip metafizic. Regăsim la Mill aceleași accente epistemice care constituiau specificul spiritului pozitiv în proiectul filosofic al lui Comte, și anume, primatul observației, căutarea legilor naturale pentru a construi explicații și predicții, refuzul de a accepta cauze primare sau finale, adoptarea metodei naturaliste și folosirea instrumentelor matematice³¹. Mill însuși sintetizează nucleul dur al doctrinei pozitvistice propuse de Comte:

După domnul Comte, doctrina fundamentală a unei filosofii veritabile și caracteristica prin care el definește Filosofia Pozitivă este următoarea: nu avem nicio altă cunoaștere în afară de aceea a fenomenelor și această cunoaștere a fenomenelor este relativă, nu absolută. Noi nu cunoaștem esența, nici modul real al genezei unui fapt, ci numai relațiile sale cu alte fapte în privința succesiunii și a asemănării. Aceste relații sunt constante, adică un lucru este același în aceleași împrejurări. Asemănările constante care leagă împreună fenomenele și succesiunile constante care le corelează ca antecedent și consecvent sunt numite legile lor. Legile fenomenelor sunt tot ceea ce cunoaștem. Natura lor esențială și cauzele lor ultime, eficiente sau finale, nu ne sunt cunoscute și sunt de nepătruns pentru noi³².

În literatura comentatorilor s-a observat că cerința formulată de Comte de a abandona, deoarece ar fi inutilă, căutarea cauzelor, fie ele primare sau finale, este urmată de formularea principiului potrivit căruia filosofia pozitivă trebuie să se dedice cercetării relațiilor invariabile care constituie legile tuturor evenimentelor observabile. Așa cum precizează Mill, Comte formulează principiul pozitivist potrivit căruia orice fenomen trebuie să fie subiect al unei legi naturale invariabile. Totuși, observă Lewisohn³³, pentru a clasifica două fenomene ca fiind explicabile prin aceeași lege, trebuie să stabilim că ele sunt asemănătoare în privința aspectului sub care legea respectivă li se aplică ambelor, aspect pe care Comte îl lasă nelămurit.

Atacul lui Comte asupra utilizării conceptului de cauză este viciat de faptul că, în cele din urmă, el admite cercetarea cauzelor în sensul în care un fapt fizic poate fi cauza altuia, dar, din cauza obiecțiilor sale față de utilizarea conceptului de „cauză”, Comte se privează de posibilitatea de a deosebi între legile succesiunii și acțiunea cauzelor. Mill consideră că legile ultime, nederivabile, sunt legi cauzale, așa că nu poate fi de acord cu viziunea lui Comte asupra legilor invariabile ca simple relații de succesiune. Comte nu admite că principiul universal al cauzalității stă la baza concluziilor logicii inductive. Mill sugerează că respingerea de către Comte a conceptului de cauzalitate ar putea fi motivul pentru care el ignoră cercetarea condițiilor întemeierii și se concentrează asupra metodelor de cercetare. Mai mult decât atât, ambiguitatea poziției lui Comte este sporită și de faptul că, deși neagă posibilitatea cunoașterii cauzelor esențiale și a substanțelor ultime, el folosește un limbaj care presupune un angajament ontologic privind existența lor. Cred că semnificativ în această privință este un comentariu istoric făcut de Mill în același

³¹ Vezi și Guillin, 2017, p. 131.

³² Mill, 1969, pp. 265–266.

³³ Lewisohn, 1987, p. 272.

eseu despre Comte. Astfel, Mill remarcă faptul că idealul cunoașterii esențelor ascunse ale lucrurilor a fost asumat încă din stadiile timpurii ale gândirii omenești, pe când convingerea că singura cunoaștere, care ne este accesibilă este cunoașterea succesiunii și a coexistenței fenomenelor, s-a format mult mai târziu, când era deja format un mod esențialist de a vorbi despre lume³⁴.

Așadar, Mill revizuieste teoria despre explicația prin legi în sensul că încearcă să elucideze relația dintre succesiune și cauzare cu ajutorul unei cercetări asupra inducției. Potrivit Autobiografiei sale, Mill a citit *Cursul* lui Comte în perioada în care lucra la *Sistem de logică* și elaborase deja, dintr-o perspectivă naturalistă, în mod independent, concepția sa despre explicația științifică și despre canoanele metodologice³⁵. Pe lângă canoanele inducției, Mill include în modelul explicației prin legi nu doar explicarea faptelor, ci și a legilor particulare prin altele cu un caracter mai general, ceea ce îl aproprie de modelul explicației prin subsumare la legi sau al legilor de acoperire elaborat ulterior de Carl Hempel. Astfel, după Mill, o bună explicație este în același timp o explicație bazată pe legi și o explicație cauzală:

Se consideră că un fapt individual este explicat prin stabilirea cauzei sale, adică prin enunțarea legii sau a legilor de cauzare, în raport cu care producerea sa este o consecință. (...) Și, într-o manieră asemănătoare, se consideră că o lege sau o uniformitate a naturii este explicată atunci când sunt indicate o altă lege sau alte legi în raport cu care legea însăși este doar un caz și din care ea ar putea fi dedusă³⁶.

Modelul explicației prin legi este astfel construit în acest interval teoretic al fundării pozitivismului de către Comte și al dezvoltării perspectivei pozitivistice de către Mill. Așa cum am menționat anterior, Comte subliniază că omogenitatea metodologică nu exclude diversitatea doctrinară a domeniilor de cercetare. Drept urmare, domenii diferite vor determina direcții de cercetare diferite prin modul în care modelul general se aplică, inclusiv sub aspectul măsurării și al folosirii matematicii. Comte și Mill vor împărtăși în comun teza că stabilirea corelațiilor dintre fenomene și descrierea lor matematică depind de complexitatea fenomenelor și de incompletitudinea cunoașterii noastre. Altfel spus, orientarea metodologică pozitivistă este un efect al abordării epistemologice asumate de Comte și Mill cu privire la natura cunoașterii. Drept urmare, încă de la Comte diferențele dintre

³⁴ Redau *in extenso* textul lui Mill „Adevărata doctrină nu a fost văzută cu claritate deplină nici măcar de Bacon, deși ea este rezultatul spre care tind toate speculațiile sale; și cu atât mai puțin a fost ea văzută de Descartes. Ea a fost însă intuită cu o corectitudine considerabilă de către Newton. Probabil că ea a fost concepută pentru întâia oară în întreaga ei generalitate de către Hume, cel care a mers un pas mai departe decât Comte, susținând nu doar că singurele cauze care pot fi cunoscute ale fenomenelor sunt alte fenomene, antecesorii lor invariabili, ci și că nu există nici un alt gen de cauze: cauza, așa cum o interpretează el, înseamnă antecedentul invariabil. Aceasta este singura parte a doctrinei lui Hume care a fost contestată de marele său adversar, Kant, cel care, susținând cu aceeași tărie ca și Comte că nu cunoaștem nimic despre Lucrurile în sine, despre Noumena, despre Substanțele reale sau Cauzele reale, totuși, a susținut categoric existența lor. Dar nici domnul Comte nu a pus-o la îndoială, dimpotrivă, întregul său limbaj o presupune” (Mill, 1969, pp. 266–267).

³⁵ Vezi Mill, 1981, p. 173.

³⁶ Mill, 1974, Cartea a III-a, Capitolul XII, Secțiunea 1, p. 464.

domeniile cercetării sunt privite și din perspectiva instrumentelor folosite, inclusiv a capacității matematice de a oferi un suport în construcția explicațiilor și în lansarea predicțiilor.

METODĂ ȘI MATEMATIZARE ÎN ȘTIINȚELE SOCIALE ȘI ALE OMULUI

O lectură atentă a textului Cursului lui Comte scoate la iveală această corelație dintre abordarea epistemologică și orientarea metodologică. Astfel, Comte lucrează cu o distincție cu consecințe semnificative între metode aplicabile științelor organice și metode aplicabile științelor anorganice, distincție care are urmări asupra viziunii privind metodele aplicabile științelor sociale. Distincția se bazează pe deosebirea dintre fenomene organice și fenomene anorganice. În cazul fenomenelor anorganice, interacțiunile dintre elemente separate la nivelul întregului (totalității) nu sunt importante din punct de vedere epistemologic și pot fi neglijate întrucât nu au consecințe asupra rezultatului final al cercetării. Aceste elemente sunt fie direct observabile în mod izolat, fie sunt cunoscute mai bine decât întregii din care fac parte. În cazul fenomenelor organice însă, ordinea cercetării trebuie inversată deoarece întregii sunt mai bine cunoscuți și mai accesibili decât unitățile în care subiectul este spart prin analiză. Comte își asumă acest principiu explicativ în discuția din *Curs* despre științele abstracte și susține că în biologie, care precede sociologia în ierarhia științelor, organismele sunt mai bine cunoscute decât părțile lor. Comte aplică acest principiu metodologic și în cercetarea societății.

Acest punct de vedere al lui Comte este explicat de Lewisohn³⁷ prin opțiunea epistemologică pentru realismul naiv. De aceea, Comte ar crede că științele se ocupă de entități date nemijlocit în experiență, iar nu de constructe artificiale concepute de cercetător. Această presupozitie l-ar duce pe Comte la teoria definirii faptelor sociale ca fapte generale. Un argument în favoarea unei asemenea abordări bazată pe fapte generale în științele sociale este acela că cercetarea statistică se face în termeni generali (sociali) și nu individuali. Astfel, în științele sociale se consideră că regularitățile statistice pot fi explicate în termenii trăsăturilor situației sociale ca întreg, motiv pentru care nu putem și nici nu încercăm să sesizăm conexiuni cauzale între cazurile individuale. Mill recunoaște importanța datelor statistice în știința socială, dar respinge teza lui Comte după care asemenea informații statistice se referă numai la fapte sociale sau generale care nu ar putea primi o explicație în termeni individuali.

În *Sistem de logică*, Cartea a IV-a, Capitolul al III-lea³⁸, Mill discută despre posibilitatea unei științe a naturii umane, adică o cercetare asupra gândurilor, sentimentelor și acțiunilor ființelor umane. El propune o distincție cu privire la

³⁷ Lewisohn, 1987, p. 274.

³⁸ Mill, 1974, pp. 844–848.

statutul epistemic diferit al unei științe exacte și cel al unei cercetări care, deși inexactă, poate fi acceptată drept științifică. Această diferență ar echivala cu aceea dintre științele exacte ale naturii care cercetează obiecte din lumea externă și științele omului și ale societății, al căror obiect de cercetare nu poate fi cunoscut cu exactitate. După Mill, situația este explicată prin aceea că nu dispunem de o cunoaștere deplină a legilor care stau la baza producerii unor asemenea fenomene, ceea ce înseamnă că inexactitatea ține de imperfecțiunea cunoașterii noastre. De exemplu, în meteorologie facem predicții aproximative tocmai pentru că nu dispunem de o asemenea cunoaștere exactă a fenomenelor.

Mill dezvoltă punctul său de vedere în capitolul „Lămuriri suplimentare privind știința istoriei”³⁹. Filosoful britanic supune criticii teza controversată potrivit căreia filosofi ar putea detecta o lege generală într-o serie colectivă de fenomene sociale. Prima obiecție constă în menționarea doctrinei liberului arbitru pe baza căreia se neagă posibilitatea unei legi a unei cauzalități invariabile pentru domeniul fenomenelor care au legătură cu voința umană. Nu putem face previziuni în acest domeniu și nu putem reduce o serie de fenomene, după ce s-au petrecut, la o regularitate. Tot ce putem susține, afirmă Mill, este doar că acțiunile oamenilor sunt rezultatul cumulat al unor legi generale privind natura umană și al anumitor împrejurări⁴⁰.

La nivel colectiv putem verifica cu ajutorul statisticii măsura în care faptele istorice se corelează cu legi uniforme. Mill susține că prin analiză statistică putem observa anumite regularități ce pot fi descrise matematic, astfel încât ceea ce la nivel individual pare a fi rezultatul unui capriciu și complet nesigur, să poată fi integrat într-o serie statistică suficient de mare din punct de vedere numeric, ceea ce ar duce, în anumite limite, la posibilitatea unor previziuni. Acesta ar fi cazul unor fenomene sociale precum crimele sau sinuciderea (Nota Sinuciderea ca fapt social general, corelat cu anumite cauze și tipuri sociale, va fi analizată potrivit exigențelor pozitivistice de către Émile Durkheim. El precizează de la bun început în ce sens lucrează cu noțiunea de medie statistică: „Contează nu să exprimăm noțiunea pe care media inteligențelor și-o face despre sinucidere, ci să constituim o categorie de obiecte care, putând fi etichetate convenabil sunt această rubrică, să fie fondată obiectiv, adică să corespundă unei naturi determinate a lucrurilor”⁴¹).

Desigur, regularitățile observate la nivelul masei de oameni vor fi puse în relație cu împrejurările cu rol cauzal în care fenomenele se produc. După Mill, orice acțiune omenească este rezultatul a două serii de cauze. Pe de o parte, avem împrejurările la nivel de comunitate în sens larg, așa cum ar fi o țară și locuitorii ei, caz în care luăm în considerare influențele morale, educaționale, economice și toate celelalte, valabile pentru întregul grup. Pe de altă parte, avem alte influențe care au

³⁹ Mill, 1974, Cartea VI, cap. 11, „Additional Elucidation of the Science of History”, pp. 931–942.

⁴⁰ Vezi Mill, 1974, p. 932.

⁴¹ Durkheim, 1993, p. 10.

un caracter individual, așa cum ar fi temperamentul sau obișnuințele. În principiu, admite Mill, dacă am avea o cunoaștere exhaustivă a tuturor acestor împrejurări și intervalul de timp luat în considerare ar fi unul suficient de lung, atunci am putea elimina întâmplarea sau hazardul. După Mill, dacă am avea posibilitatea unei asemenea cunoașteri exhaustive, atunci, „putem fi siguri, dacă acțiunile umane sunt guvernate de legi invariabile, că rezultatul obținut ar fi ceva asemănător unei cantități constante”⁴². Dar lucrurile nu stau așa în realitate, pentru că nu putem lua în considerare toate combinațiile de cauze parțiale, toată dinamica influențelor, ceea ce înseamnă că nu putem vorbi despre invariabilitate în sens matematic.

Așadar, faptele istorice și faptele produse ca urmare a voinței libere, comparativ cu faptele mecanice sau chimice, sunt prin natura lor mai complexe și mai instabile. Invariabilitatea matematică la nivelul legilor uniforme ale faptelor istorice ar fi echivalentă logic cu fatalismul. Dar realitatea ne contrazice. Totuși, deși nu putem ajunge la o cunoaștere predictivă asemănătoare științelor naturii, putem folosi cel puțin regularitățile statistice drept instrumente practice în politicile sociale, în actul guvernării. Mill remarcă:

Oricât de universale ar putea fi legile dezvoltării sociale, ele nu pot fi mai universale și mai riguroase decât acelea ale acțiunilor fizice ale naturii; totuși, oamenii le vor putea transforma în instrumente ale proiectării și în măsura în care acționează astfel face diferența principală dintre sălbatici și cei mai civilizați oameni⁴³.

În fine, teza posibilității identificării unor legi generale ale istoriei ar trebui armonizată și cu rolul pe care îl au marile personalități istorice, sarcină teoretică ce se dovedește imposibil de îndeplinit în condițiile în care încercăm să gândim istoria în termenii uniformității. Apariția marilor personalități nu poate fi prezisă. După Mill, în cazul proceselor istorice, pe parcursul desfășurării lor, sunt posibile diverse combinații întâmplătoare ale unor factori și împrejurări de mare diversitate, încât previziunile sunt imposibil de făcut. Tot ceea ce se poate face este formularea unei explicații istorice, valabilă pentru un anumit eveniment istoric, în sensul luării în considerare a cauzalității care l-a generat. Mill conchide:

Ce poate face știința este acest lucru. Ea poate urmări în istoria trecută cauzele generale care au adus umanitatea în acel stadiu preliminar, când au apărut oamenii mari, oferindu-le posibilitatea să o influențeze⁴⁴.

Cum s-ar corela atunci teza pozitivistă a traducerii oricărui enunț cu semnificație cognitivă într-un enunț despre observații actuale sau posibile cu această teză a statutului diferit al faptelor particulare și, respectiv, generale? În opinia lui Comte, faptele formează o serie sau un continuum în funcție de gradul lor de generalitate, de la cele mai simple fapte particulare la întregii sociali ca fapte generale. Lewisohn oferă o interpretare comparativă bazându-se pe considerațiile lui Cassirer:

⁴² Mill, 1974, p. 933.

⁴³ Mill, 1974, p. 936.

⁴⁴ Mill, 1974, p. 939.

Pentru Comte, experiența nu este, așa cum este pentru Mill, suma observațiilor particulare date împreună în experiența umană prin legile asociației și extinsă prin inferența inductivă de la particular la particular. Pentru Comte, cunoașterea este corelată cu o ordine determinată, cu o structură logică, care înseamnă mai mult decât doar determinarea ordinii în care științele s-au dezvoltat. Pozitivismul presupune utilizarea metodei adecvate stadiului de dezvoltare; aplicațiile practice ale științei sunt determinate de pattern-ul teoretic⁴⁵.

De acest pattern general ține și ierarhia științelor concepută de Comte, una a subordonării, dată de ordinea dependenței logice a celor care urmează în ierarhie de cele care le preced. În clasificarea propusă de Comte, nu avem clase de fenomene distincte guvernate de legi complet distincte. Avem o ierarhie în care în trecerea de la o clasă de fenomene la alta nu depășim sfera niciunei legi acceptate anterior, ci adăugăm unele suplimentare. Mill arată în ce fel trebuie să înțelegem ierarhia propusă de Comte:

El clasifică științele în serii ascendente, în concordanță cu gradul de complexitate al fenomenelor lor, astfel încât fiecare știință depinde de adevărurile tuturor celorlalte care o preced, la care se adaugă propriile sale adevăruri⁴⁶.

Ierarhia este construită pornind de la matematică, începând cu aritmetica și algebra, științe ale căror adevăruri sunt universal valabile, aplicabile în orice domeniu de cercetare, continuă cu astronomia, fizica, chimia, biologia și se încheie cu sociologia, ceea ce înseamnă că fenomenele sociale, deși se supun unor legi proprii, nu depind numai de acestea, ci și de legile vieții organice și anorganice, precum și de acelea cu privire la condițiile fizice în care societatea evoluează.

După Mill, clasificarea propusă de Comte trece testul în raport cu scopurile noastre cognitive. Cu cât urcăm în ierarhie, explorarea domeniului de cercetare devine mai dificilă, chiar dacă se bazează pe adevărurile științelor precedente. De exemplu, remarcă Mill, legile fiziologice ale vieții au fost descoperite prin izolarea a ceea ce nu putea fi explicat prin legi fizice și chimice. Mai mult decât atât, Mill subliniază că ordinea ierarhică a științelor are și o relevanță metodologică:

De aici urmează că ordinea în care științele se succed una altele în serie nu poate fi, în principal, decât ordinea istorică a dezvoltării lor; iar aceasta este singura ordine în care ele pot fi studiate în chip rațional. Pentru această ultimă afirmație, există o justificare suplimentară: științele mai specializate și mai complete nu presupun doar adevărurile științelor mai simple și mai generale, ci, în plus, și metodele lor. Intellectul științific, atât al individului cât și al speciei umane, trebuie să își însușească prin studii elementare arta cercetării și acele canoane ale demonstrației care urmează să fie puse în practică în studii mai elevate. Niciun intelect nu se califică cum se cuvine pentru partea superioară a scalei dacă nu se exersează corespunzător în partea inferioară⁴⁷.

Această clasificare a stârnit reacții critice în epocă, iar Mill se referă evaluativ și la acestea în eseuul său despre Comte. Mill menționează critica făcută de Herbert

⁴⁵ Lewisohn, 1987, p. 273. Vezi și Cassirer, 1950, pp. 7–8.

⁴⁶ Mill, 1969, p. 282.

⁴⁷ Mill, 1969, pp. 283–284.

Spencer în *Geneza științei*⁴⁸ și în *Clasificarea științelor*⁴⁹, dar și cartea lui Émile Littré, *Auguste Comte et la Philosophie Positive*⁵⁰. Obiecția lui Spencer, așa cum este descrisă de Mill, ar fi că „la fel cum științele mai specializate presupun adevărurile științelor mai generale, și științele mai generale presupun unele dintre adevărurile științelor mai specializate, ele fiind uneori oprite din progres din cauza stadiului incomplet în care se găsesc științele mai îndepărtate pe scala domnului Comte. Așa că, dependența fiind reciprocă, există o potrivire (consensus), nu o scală ascendentă sau o ierarhie a științelor.”⁵¹

Comentariul lui Mill în apărarea lui Comte pornește de la obiecția că Spencer nu ar deosebi între stadiul empiric și stadiul științific al unei domenii al cunoașterii. În stadiul empiric putem să încercăm orice abordări care duc spre realizarea unor generalizări spontane, iar existența unor asemenea generalizări nu asigură trecerea la stadiul științific. Astfel, urmându-l pe Comte, Mill menționează că de cele mai multe observații practice cu caracter neștiințific, izvorâte din cunoașterea comună, beneficiază tocmai „cel mai complex dintre studii din punct de vedere științific și cel mai târziu din seria sa, studiul omului ca ființă morală și socială”⁵². Așadar, în măsura în care luăm în considerare stadiul științific, vom ține seama de ierarhia științelor și vom accepta că cele mai complexe științe se bazează pe cele precedente din ierarhie. Altfel spus, stadiul științific presupune o ierarhie chiar în sensul că acest stadiu poate fi atins în domeniile mai complexe numai după ce a fost atins în domeniile mai simple.

Pentru cazul sociologiei, pe care Comte dorea să o transforme într-o știință pozitivă, vom descoperi o întreagă istorie a stadiului empiric preștiințific. Astfel, este evident că Montesquieu, Machiavelli, Turgot, Adam Smith și ceilalți economiști, Bentham și discipolii săi, au formulat adevăruri bazate pe observarea succesiunii fenomenelor și au încercat speculativ să sesizeze legile invariabile ale fenomenelor. Știința pozitivă depășește stadiul empiric și se constituie într-un „corp doctrinar coordonat și coerent”⁵³. Aceasta înseamnă că adevărurile științei sunt descoperite, verificate și urmate în toate consecințele lor. Astfel de teorii care duc la stadiul pozitiv sunt legea gravitației pentru astronomie, proprietățile elementare ale țesuturilor pentru fiziologie, precum și legile asociației pentru psihologie.

După Comte, istoria științei arată că cu cât urcăm în ierarhie metodele de cercetare sunt mai complexe. Sociologia, cea mai complexă știință, adaugă metoda istorică la corpusul metodelor bazate pe observație, experiment și comparație. Fiecare știință abstractă se folosește de rezultatele și de metodele științelor precedente din ierarhie, dar adaugă elemente specifice propriului domeniu de cercetare. Acesta

⁴⁸ Spencer, 1859.

⁴⁹ Spencer, 1864.

⁵⁰ Littré, 1864.

⁵¹ Mill, 1969, p. 284.

⁵² Mill, 1969, p. 285.

⁵³ Mill, 1969, p. 290.

este și motivul pentru care fenomenele specifice unei anumite științe nu pot fi explicate de științele care o preced în ierarhie. Aceasta presupune că fiecare știință ce ocupă o poziție superioară în ierarhie rafinează metodele celor anterioare și adaugă o diferență specifică. Specificul matematizării ar consta în prelucrarea datelor privind faptele sociale, ceea ce se poate face cu ajutorul metodei statistice.

Dacă în privința utilizării metodelor statistice în analiza fenomenelor sociale Comte și Mill sunt în consens, opiniile lor sunt contrare cu privire la statutul psihologiei. Comte respinge posibilitatea psihologiei deoarece consideră că o cercetare științifică, pozitivă nu se poate întemeia pe un demers profund subiectiv, așa cum este observația internă. Comte nu duce mai departe gândul său critic asupra introspecției ca demers cognitiv și se pierde rudimentar într-o încercare de justificare a frenologiei, însă Mill face un comentariu care dezvoltă critica asupra observației interne și poartă în el însuși intuiția posibilității unei psihologii behavioriste: „Cunoașterea minții omenești trebuie dobândită, după părerea lui, prin observarea celorlalți oameni. Dar cum să observăm operațiile mentale ale altor oameni, sau cum să interpretăm semne ale lor, dacă noi nu am învățat ce înseamnă semnele respective cunoscându-ne pe noi înșine? – acest lucru el nu ni-l spune. Însă îi este clar că, prin autoobservare, putem învăța doar foarte puține lucruri despre sentimente și nimic despre intelect. Inteligența noastră poate să observe orice alte lucruri, mai puțin pe ea însăși: nu ne putem observa pe noi înșine observând sau raționând; iar dacă am putea, atenția îndreptată către această operație reflexă ar anihila obiectul, oprind procesul observat.”⁵⁴

Astfel, prin includerea psihologiei în ierarhia științelor și prin accentul suplimentar pe aspectele legate de configurarea unui model al teoriei științifice bazat pe noțiunile de lege, inducție și cauzalitate, Mill duce mai departe proiectul pozitivist inițiat de Comte și îi adaugă noi dimensiuni metodologice, inclusiv sub aspectul utilizării matematicii. Tradiția galileiană este astfel extinsă de la știința fizicii înțeleasă ca model al științei naturii la celelalte tipuri de cercetări cu pretenții de științificitate, inclusiv asupra acelor care vor duce la constituirea sociologiei, psihologiei și a celorlalte științe ale omului și societății⁵⁵.

⁵⁴ Mill, 1969, p. 296.

⁵⁵ În „Introducere” la *Regulile metodei sociologice*, Émile Durkheim face el însuși o evaluare asupra începuturilor pozitivismului în științele sociale și îl plasează cel mai bine pe întemeitorul Comte: „Până în prezent, sociologii nu s-au ostenit prea mult să caracterizeze și să definească metoda pe care o aplică în studiul fenomenelor sociale. Astfel, în toată opera d-lui Spencer problema metodologică nu ocupă nici un loc căci Introducere în știința socială, al cărei titlu te îndeamnă să crezi că ar face-o, se preocupă, de fapt, de dificultățile și posibilitățile sociologiei, nicidecum nu prezintă procedeele pe care sociologia trebuie să le folosească. E adevărat că Mill s-a ocupat destul de mult de această problemă (*Sistem de logică*, Cartea a VI-a, Cap. VII–XII) și totuși, el n-a făcut decât să treacă prin grila dialecticii opinia lui Comte, fără să mai adauge nimic cu adevărat personal. Un singur capitol din *Curs de filosofie pozitivă*, iată, așadar, aproape singurul studiu original și important pe care îl avem în această privință (Cap. 5, ediția a II-a, pp. 294–336)” (Durkheim, 2002, p. 33).

BIBLIOGRAFIE

- Berthelot, Marcelin-Pierre-Eugène, 1863, „La science idéale et la science positive”, *Revue des Deux Mondes*, 48, pp. 442–459.
- Cassirer, Ernst, 1950, *The Problem of Knowledge*, New Haven.
- Comte, Auguste, 1830, *Cours de Philosophie Positive. Les Préliminaires Généraux et la Philosophie Mathématique*, Rouen Frères Éditeur, Paris.
- Comte, Auguste, 1926, *Cours de Philosophie Positive*, I, édition par Ch. Le Verrier, Librairie Garnier Frères, Paris.
- Comte, Auguste, 1999, *Discurs asupra spiritului pozitiv*, Editura Științifică, București, traducere de Leonard Gavrilu.
- Durkheim, Émile, 1993, *Despre sinucidere*, Editura Institutul European, Iași, traducere de Mihaela Calcan.
- Durkheim, Émile, 2002, *Regulile metodei sociologice*, Editura Polirom, Iași, traducere de Dan Lungu.
- Guillin, Vincent, 2017, „The French Influence”, în *A Companion to Mill*, editori Christopher Macleod, Dale E. Miller, Wiley Blackwell, pp. 126–141.
- Lewisohn, D., 1987, „Mill and Comte on the Methods of Social Sciences”, în John Cunningham Wood, (editor), *John Stuart Mill: Critical Assessments*, Croom Helm, London, Sydney, Dover.
- Littré, Émile, 1864, *Auguste Comte et la Philosophie Positive*, Hachette, Paris.
- Mill, John Stuart, 1974, *A System of Logic Ratiocinative and Inductive*, editor J. M. Robson, University of Toronto Press, Routledge and Kegan Paul.
- Mill, John Stuart, 1969, „August Comte and Positivism”, în volumul *Essays on Ethics, Religion and Society*, editor J. M. Robson, University of Toronto Press, Routledge and Kegan Paul.
- Mill, John Stuart, 1981, *Autobiography and Literary Essays*, editori J. M. Robson, Jack Stillinger, University of Toronto Press, Routledge and Kegan Paul.
- Nagel, Ernest, 1950, „Introduction”, în volumul *John Stuart Mill's Philosophy of Scientific Method*, Hafner Publishing Co., New York, pp. xv–xlvi.
- Spencer, Herbert, 1858, „The Genesis of Sciences”, în *Essays, Scientific, Political, and Speculative*, Longman, Brown, Green, Longmans, and Roberts, London.
- Spencer, Herbert, 1864, *The Classification of Sciences*, Williams and Norgate, London.
- Taine, Hippolyte, 1861, „Philosophie Anglaise Contemporaine – John Stuart Mill et son Système de Logique”, *Revue des Deux Mondes*, 32, pp. 44–82.
- Taine, Hippolyte, 1864, *Le positivisme anglaise. Etude sur John Stuart Mill*, Baillière, Paris.
- Taine, Hippolyte, 1904, *Life and Letters of H. Taine, 1853–1870*, Archibald Constable, Westminster, trad. trad. R. L. Devonshire.
- Tănăsescu, Ion, 2018, „Franz Brentano și Auguste Comte. Teoria stagiilor gândirii și concepția asupra psihologiei”, în Ion Tănăsescu (ed.), *Brentano – Comte – Mill: Ideea filosofiei ca știință*, Editura Institutul European, Iași, pp. XX–XX.
- von Wright, Georg Henrik, 1995, *Explicație și înțelegere*, Editura Humanitas, București, traducere de Mihai D. Vasile.